

De Eerste Wereldoorlog mag zich in verhoogde belangstelling verheugen. Hoe heeft dit conflict het neutrale Nederland geraakt en beïnvloed? Dit thema bevat nog vele boeiende onderzoeksthema's waarvan deze bijdrage er- enkele aangeeft naar aanleiding van het boek 'Oorlogsgasten' van E. de Roodt. Dr. W. Klinken (Rotterdam, 1960) is als universitair hoofd-docent militaire geschiedenis verbonden aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda en als onderzoeker aan de Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht.

Nederland(ers) en de Eerste Wereldoorlog

Wim Klinken

De Eerste Wereldoorlog is 'in'. De laatste jaren doet zich het opvallende verschijnsel voor dat de gruwelen van '14-'18 sterk in de belangstelling zijn komen te staan. (Her)ontdekt het neutrale Nederland de Eerste Wereldoorlog? Deze belangstelling is niet alleen een zaak van professionele historici maar ook van het grote publiek, dat zich met graagte op de literatuur over deze oorlog stort. Nederlanders bestuderen de oorlog niet alleen in de luie leesstoel maar trekken met reisgids in de hand naar België en Noord-Frankrijk om de tastbare overblijfselen van de loopgravenstrijd met eigen ogen te gaan bekijken. De oorlogsreisgidsen van het echtpaar Chrisje en Kees Brants[1] en van Richard Heijster[2] mogen zich in een grote belangstelling verheugen. De eerste drukken waren snel uitverkocht. De boeken van laatstgenoemde hebben weer geleid tot tv-reportages. Ieper, Péronne, Bapaume, Verdun, de oude frontsteden worden vakantieoorden. Zelfs de Nederlandse militaire opleidingsinstituten hebben Ieper vast op hun excursieprogramma staan; niet alleen de Bredase Academie maar ook de opleidingen van de Koninklijke Luchtmacht in Woensdrecht. Vele honderden Nederlandse militairen bezochten de laatste jaren Ieper, liepen door de laatste loopgraven die daar nog resteren, bezochten de Duitse en Britse erevelden en stonden in de houding onder de Menen Poort tijdens de dagelijkse Last Post ceremonie. Voor velen was dit een eerste kennismaking met dit conflict en Ieper, uitgegroeid tot een waar Britse bedevaartsoord voor de Eerste Wereldoorlog, biedt dan een indrukwekkende introductie. Nederlanders mengen zich daar tussen Britse schoolklassen en bussen vol oud-militairen en dagjesmensen, ook weer voornamelijk uit Engeland. Dit doet duidelijk beseffen hoe deze strijd voor de huidige Britse generaties nog leeft, zozeer zelfs dat de humor van Blackadder kan teruggrijpen op algemeen aanwezige kennis van begrippen en symbolen onder het Britse publiek. Maar wat hebben Nederlanders daar te zoeken? Waarom fascineert die oorlog? Waarom lopen 'we' met boekjes in de hand over akkers en langs monumenten van een strijd die aan ons voorbij ging? Om een af andere reden hebben 'we' ontdekt dat op twee tot vier uur rijden van onze zuidgrens zich een drama van ongekeerde proporties heeft afgespeeld, zo omvangrijk, zo onbegrijpelijk, zo fascinerend, zo intens met menselijke emoties dat we naar die strook grond toe willen. Misschien is het de fascinatie van het onbekende, van wat we zelf niet hebben, maar wat

toch zo dichtbij is. Ruim tachtig jaar geleden hoorden we in Nederland de artillerie barrages van het front, nu gaan we kijken. Slagveldtoerisme is in Nederland nooit echt populair geweest, misschien omdat aansprekende slagen op eigen grondgebied ontbraken, met Market Garden als prominente uitzondering. Maar de Eerste Wereldoorlog loopgraven bieden niet zozeer een militairtactisch verhaal, ze zijn getuigen van de eerste ronde van de grote Europese burgeroorlog en bieden menselijk drama van onvoorstelbare proporties. Van de honderdvijftig Britse erevelden in een straal van tien kilometer om Ieper, het aangrijpende monument van de Newfoundlanders bij Beaumont-Hamel aan de Somme, de kraters van de mijnenoorlog bij Vauquois tot de forten van Verdun biedt het westfront sporen van menselijke activiteit en menselijk vernuft in de meest extreme omstandigheden. De Eerste Wereldoorlog komt in Nederland langzamerhand een beetje uit de dominante schaduw van de Tweede. Nooit zal dit conflict de plaats van de Tweede kunnen innemen, daarvoor is de collectieve herinnering aan de jaren '40-'45 veel te overheersend. Nooit ook zullen we kunnen aanvoelen hoe dit conflict ingreep in het collectief bewustzijn van de belligerenten; voor ons kan '14-'18 niet de plaats van 'oercatastrofe' of Umwertung aller-Werte krijgen, maar iets meer begrip voor het belang van het conflict kan wel ontstaan [3] Brands[4] stelde dat met de omwentelingen van 1989-1990 in Europa en daarmee het afschudden van de directe gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, Europa zijn aansluiting bij 1914 weer kan vinden. Dat we meer dan ooit, willen we ons eigen continent begrijpen, we de erfenis van de Eerste Wereldoorlog en de plaats van Nederland daarin moeten doorgronden. Een juiste constatering, maar om dit te bewerkstelligen zal er nog heel wat onderzoek gedaan moeten worden en zal het 'juk' van de Tweede Wereldoorlog, de 'vervolgramp' in de woorden van Brands, enigszins afgeschud moeten worden [5] Maar het is de vraag of de overwegingen van Brands de motor vormen achter de huidige groeiende belangstelling voor het tijdperk. Wordt die niet meer gevoed door het onbekende, intense en haast ongeloofwaardige karakter van de jaren '14-'18?

De groeiende belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog wordt behalve door reisgidsen zeker bevorderd door historisch onderzoek. Begint historisch-Nederland zich bewust te worden van de witte vlek die deze oorlog was - en grotendeels nog is - in de Nederlandse historiografie? Zijn we lang genoeg van de Tweede Wereldoorlog verwijderd om dat conflict in zijn groter verband te zien - en dus in relatie tot de Eerste? Gaan we begrijpen dat Nederland, hoewel neutraal, toch heel nadrukkelijk beroerd werd door de strijd?

Als we kijken naar de Nederlandse historische productie over de Eerste Wereldoorlog kunnen we dat verdelen in werken over het conflict zelf, waarin de Nederlandse component dus noodzakelijkerwijs geringer is, en die over Nederland in de jaren '14-'18. Als exponenten van de eerste categorie gelden de boeken van Leo van Bergen en Hans Andriessen. Nader wil ik ingaan op de tweede categorie. Verschillende aspecten van Nederland hebben inmiddels een gedegen historische studie als uitgangspunt voor verder onderzoek. Lange tijd hebben we het moeten doen met de memoires van Bosboom en Treub, respectievelijk minister van Oorlog en Economische Zaken tijdens de oorlog en De donkere poort van PH. Ritter. Van recenter datum zijn de zeer gedegen bronnenpublicaties van Cees Smit, die de basis vormden voor zijn werken Nederland in de Eerste Wereldoorlog en Tien studiën betreffende Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Nu hebben we echter de beschikking over nieuw onderzoek dat ook andere, nog nauwelijks in kaart gebrachte, aspecten bestrijkt. De economische gevolgen - en dat zijn wellicht de belangrijkste - zijn in kaart gebracht door Martin Frey in zijn dissertatie Der Erste Weltkrieg und die Niederlande (1998). Van een heel andere orde zijn de studies naar de Nederlandse bewapening door B.J. Martens en G. de Vries en naar de rol van koningin Wilhelmina, als deel van biografie door Cees Fasseur[9], en naar het pacifistisch verzet tegen de oorlog¹⁰. Node

missen we van de hoofdrolspelers van de neutraliteit, generaal C.J. Snijders voor de militaire kant en minister van Buitenlandse Zaken WA. van Karnebeek[11] voor de politieke, nog steeds moderne biografieën.

In deze categorie van studies naar deelaspecten van de oorlog valt ook het boek van Evelyn de Roodt Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog[12]. Het is zeker niet de eerste studie naar deze problematiek, wel de eerste alomvattende inventarisatie. In de jaren tachtig is al een opvallende belangstelling voor het onderwerp van de Belgische vluchtelingen, zowel de burgers als de militairen, te constateren. Achtereenvolgens verschenen de studies van De Vries[13], Heuvel-Strasser[14] en Laporte[15] en in 1988 zag de bundel Vluchten voor- de Grote Oorlog onder redactie van M. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop het licht. Bovendien verschenen vele lokale studies. De Roodt noemt er daarvan een indrukwekkend groot aantal, maar een opvallende omissie is J.J.G. Wintermans Belgische vluchtelingen in Eindhoven 1914-1919 (Tilburg 1985). Ook voor de Duitse en Britse krijgsgevangenen en deserteurs ontbreekt eerder onderzoek in de literatuurlijst.[16]

De Roodt inventariseert alle groepen op een uiterst gedetailleerde wijze, haar bijdrage in dit nummer van Armamentaria geeft hiervan sprekende voorbeelden. In haar boek ordent ze de verschillende groepen per hoofdstuk. Het eerste hoofdstuk is meteen veruit het omvangrijkste. Het behandelt de internering van buitenlandse militairen waartoe Nederland op basis van het volkenrecht de plicht had. In het bijzonder betreft dit de 32.000 Belgische militairen die vanaf oktober 1914 ten gevolge van het Duitse beleg om Antwerpen de Nederlandse grens overschreden. Duitse militairen, die om wat voor reden dan ook Nederlands grondgebied betraden werden geïnterneerd in Bergen (Noord-Holland). Alleen in 1914 waren dat er al 1300. De Britten tenslotte, zo'n 1600 man uit Antwerpen, kregen onderdak in Groningen en Leeuwarden. De Roodt beschrijft, naast de formele regeling van de internering, met veel leuke details, het leven in de kampen, de problemen van gezinshereniging, de tewerkstelling - ook om stakingen te breken - en de ontsnappingspogingen.

Bekender zijn de Belgische burgervluchtelingen, die vanaf september 1914 eerst mondjesmaat, maar met het beleg van Antwerpen als een vloedgolf het Nederlandse grondgebied betraden. Zeeuws-Vlaanderen en Noord-Brabant werden in oktober 1914 overspoeld door bijna een miljoen Belgen. In december 1914 waren er nog 124.000 Belgische burgervluchtelingen in Nederland - de regering had dat aantal graag lager gezien - waarvan ongeveer 90.000 in hun eigen onderhoud konden voorzien. De rest bleef afhankelijk van staatssteun. Voor 20.000 Belgen verzezen, na allerlei tijdelijke opvanglocaties, 'vluchtoorden' in Nunspeet, Ede, Uden en Gouda. Het sociale en economische leven van deze kampbewoners en de relatie met de Nederlandse bevolking komen in heldere beschrijvingen aan de orde.

De derde categorie oorlogsgasten betreft de deserteurs. De omvang van deze groep laat zich moeilijk bepalen, omdat velen zich niet lieten registreren. Aangezien deserteurs geen militaire status meer hadden, gold voor hen de interneringsverplichting niet. Vrijgelaten moesten ze in Nederland maar zien aan de kost te komen. Criminaliteit loerde dan om de hoek. Rotterdam en Limburg waren de plaatsen waar de meeste Duitse deserteurs zich ophielden. Aangezien zij voor problemen bleven zorgen, besloot de regering in 1917 in Bergen een tweede kamp te bouwen, nu speciaal voor problematische deserteurs, voornamelijk Duitsers, aangevuld met Russen. Andere ongenode gasten waren krijgsgevangenen die de ellende van de kampen in Duitsland ontvluchtten en een goed heenkomen zochten in Nederland. Hieronder bevonden zich veel Polen en Russen. In eerste instantie lag het in de bedoeling deze ex-krijgsgevangenen naar Engeland te transporteren om ze zodoende weer aan de strijd te laten deelnemen. De Russische Revolutie gooide echter roet in het eten. Leegloop, criminaliteit en armoede onder deze groep bezorgden de

autoriteiten handenvol werk, vandaar dat de 'onaangepasten' onder hen vanaf 1917 hun Nederlandse verblijf in kamp Bergen voortzetten.

De laatste categorie is een heel bijzondere, omdat deze militairen op uitnodiging van de Nederlandse regering binnenkwamen. In 1917 sloot de regering een overeenkomst met Duitsland en Groot-Brittannië om niet alleen te faciliteren in vervoer over Nederlands grondgebied van zieke krijgsgevangenen naar hun land van herkomst - hetgeen sinds 1915 al plaatsvond - maar ook krijgsgevangenen een aangenamer leven te geven door ze zolang de oorlog zou duren in Nederland te laten verblijven, zij het op kosten van hun eigen regering. Het betrof voor elk van de nationaliteiten ongeveer 5000 man. Met name voor deze groep, die hier op uitnodiging was, is boeiend te zien hoe de Nederlandse bevolking reageerde. Enerzijds waren er vanzelfsprekend gevoelens van medeleven, maar anderzijds zag men in deze militairen ook concurrenten op de woning- en arbeidsmarkt en, in een periode van toenemende schaarste, bij de voedseldistributie. De laatste hoofdstukken gaan in op de vluchtelingen die ten gevolge van de chaotische laatste oorlogsmaanden, oktober-november 1918, hun heil op Nederlands grondgebied zochten. Dit betrof vooral Duitse deserteurs en Franse en Belgische burgervluchtelingen die voor de oprukkende geallieerde legers uit vluchtten. Ook de beroemdste asielzoeker van de Eerste Wereldoorlog kwam ten gevolge van de chaos van de laatste maanden naar Nederland: Wilhelm von Hohenzollern, de gevluchte koning van Pruisen en keizer van Duitsland.[17] Tevens komt de repatriëring van de vele tienduizenden militairen en burgers aan de orde, geen geringe opgave in een ontreederd Europa. Het zou dan ook nog enkele jaren duren voordat iedereen zijn plaats van bestemming bereikte. Nog tot in 1921 bleef in Harderwijk een kamp in gebruik, waarin velen, vooral Oost-Europeanen, hun vertrek afwachtten. Het boek eindigt met een opsomming van terreinen, gebouwen en monumenten door heel Nederland die aan deze episode uit onze geschiedenis herinneren. Waarschijnlijk de belangrijkste erfenis van de periode is echter de eerste moderne vreemdelingenwet, die op 17 juni 1918 van kracht werd.

Evelyn de Roodt heeft een werk geleverd dat bewondering afdwingt. Bovendien prachtig uitgeven met veel onbekend illustratiemateriaal. Ze is er zeker in geslaagd een omvattende inventarisatie te maken van een probleem waarvan menig Nederlander heden ten dage - nu wij met onze eigen asielzoekers worstelen - weinig weet zal hebben. Toen kwamen er een miljoen mensen over onze grenzen, terwijl onze bevolking slechts zes miljoen bedroeg. Deze problematiek in kaart te brengen en de levensomstandigheden van de verschillende categorieën vluchtelingen te schetsen is zeker de grootste waarde van het boek. De huidige vluchtelingen- en asielproblematiek, en dan vooral de receptie van vreemdelingen door de Nederlandse bevolking, zal een belangrijke drijfveer zijn geweest dit onderzoek te doen. Het boek is mijns inziens dan ook een goed voorbeeld van hoe moderne problemen aanleiding kunnen geven tot historisch onderzoek.

Toch blijven er nog wel wat opmerkingen over. Helaas is de problematiek nauwelijks in de ontwikkelingen van de tijd ingebed. De over het algemeen korte inleidende paragrafen, die de algemene toestand moeten beschrijven, behoren niet tot de sterkste van het boek. Ze zijn zo algemeen dat ze weinig zeggen. Hiermee samenhangt het ontbreken van een probleemstelling die verder gaat dan een inventarisatie. Dat is jammer. Graag hadden we wat meer achtergrond gekregen over hoe deze problematiek samenhangt met de neutrale positie van Nederland. "Vooral over de Nederlandse neutraliteit valt nog veel door historisch onderzoek op te helderen" constateert Brands terecht. Noch wordt verwezen naar de min of meer vergelijkbare omstandigheden in een ander neutraal land, Zwitserland, waar Nederlandse officieren naar toe gingen om ideeën op te doen. Toch bestaan hierover wel publicaties.[18]

De vluchtelingen en geïnterneerden brachten Nederland in nauw contact met de belligerenten. Hoe beoordeelden die strijdende partijen het Nederlandse optreden? Was het voor hen een versterking van de opvatting dat een neutraal Nederland gunstig was? En heeft de Nederlandse regering gepoogd zijn neutrale positie te versterken door veel inspanningen voor opvang te plegen? Het is toch nauwelijks voorstelbaar dat Nederland niet meer deed dan passief alles op zich af laten komen? Voortdurend kwam gedurende de oorlog de neutrale positie in gevaar; beschuldigden belligerenten Nederland van partijdig handelen, vooral op economisch gebied. Stond deze vluchtelingen- en interneringsproblematiek daar geheel los van? Of, iets ruimer gesteld, was Nederland door een positie van zwakte gedoemd tot reageren en te redden wat er te redden viel, of kon het ook kracht putten uit een actieve invulling van de neutraliteitspolitiek zodat het land in een steviger positie kwam? Het beeld van een passief, enigszins zwak land, dat er een beste van hoopt, is toch het overheersende beeld. De Roodt bevestigt dit in feite zonder het expliciet te stellen. Enig comparatief onderzoek of plaatsing van de problematiek in de daadwerkelijke neutraliteitspolitiek - niet slechts de (inter)nationale rechtsregels - had meer nuance aan het licht kunnen brengen.

Van Lith behandelt in deze aflevering van Armamentaria in feite dezelfde kwestie. De bommen die gedurende de oorlog op Nederlands grondgebied vielen, en de schepen die slachtoffer van oorlogsgeweld werden, drukten de Nederlandse politieke en militaire leiding met de neus op de feiten. Zij dwongen tot reageren, zij het militair, zij het politiek en maakten daarmee de Nederlandse neutraliteit factor in de afwegingen van de belligerenten. Maar waren de stappen die de Nederlandse regering nam de stappen van een machteloos slachtoffer of kunnen we spreken van een actieve invulling van neutraliteitspolitiek, waarmee Nederland poogde zijn positie te versterken?

In het idee van passiviteit dat De Roodt geeft past ook het negatieve beeld over de krijgsmacht, zeker een ander belangrijk, nog weinig onderzocht aspect van de neutraliteit. In dit geval zijn twee vragen van belang. Ten eerste hoe de oorlogsvoorbereidingen zich verhielden met de politieke aanwijzingen en ten tweede hoe kwantiteit en kwaliteit van uitrusting en personeel beoordeeld moeten worden. De eerste vraag is reeds aan enig onderzoek onderworpen. Vooral op basis van contemporaine militaire bronnen, in het bijzonder de uitlatingen van generaal Snijders, luidt de conclusie dat een tot het uiterste doorgevoerde neutrale opstelling elke gedegen verdedigingsvoorbereiding, laat staan coalitie-oorlogvoering, bij voorbaat uitsloot. Snijders verweet de regering dat een optimale inzet van de toch al schaarse middelen gehinderd werd door gebrek van enige politiek richtlijn over de te varen koers in geval van betrokkenheid bij de gevechten.[19]

De vraag of Nederland voldoende militaire middelen had een strijd met enig succes te kunnen voeren, werd door militaire tijdgenoten meestal negatief beantwoord. Het officiële regeringsonderzoek uit 1918 onder leiding van C.L.M. Lambrechtsen van Ritthem Waarnemingen bij de gemobiliseerde landmacht concludeerde:

'Had ons land, op den voet als dit met België het geval is geweest, in Augustus 1914 aan een overval bloot gestaan, dan zou de toestand van onze weerbaarheid, ondanks het vele dat daarin gewaardeerd kan worden en ondanks de opgewekten geest van volk en leger, geene waarborgen tegen eene overweldiging hebben kunnen geven. (...) De commissie meent, dat zelfs de onbeperkte credieten, die het mogelijk maakten gedurende de gemobiliseerden toestand honderden miljoenen aan de verbetering van onze weerbaarheid te besteden, hoe nuttig zij wellicht uit een demonstratief oogpunt mogen zijn geweest, aan de waarborgen tegen eene overweldiging slechts in geringe mate hebben kunnen bijdragen.'

Dit citaat geeft belangrijke dilemma's voor de Nederlandse verdediging weer. In het Interbellum zouden ze alleen maar pregnanter worden. Kon een land van de omvang van Nederland nog wel een geloofwaardige invulling van zijn neutraliteit geven als deze op militaire afschrikking was gebaseerd? Was iedere inspanning voor de defensie niet bij voorbaat onvoldoende en dus onnodig? Opmerkelijk is dat het juist deze conclusie was die niet door alle commissieleden werd gedeeld. Twee vooraanstaande officieren, L.F. Duymaer van Twist en A.C.A. van Vuuren, waren het er niet mee eens. Een goede analyse van de juistheid van alle kritische opmerkingen, waarvan vele contemporain, over de (on)mogelijkheden van het Nederlandse leger, samen met een geïntegreerde studie naar de politieke en militaire invulling van de neutraliteit zijn uitdagingen voor toekomstige onderzoekers. In de, overigens uitstekende, serie 14-18 De Eerste Wereldoorlog, uitgegeven in 1975-1976, staat een bijdrage van J. Verseput onder de sprekende kop "Paraat zonder patronen". Deze bevestigt het bestaande beeld van tekorten in alles en daarmee de geringe mogelijkheden van het Nederlandse leger. Dit beeld verdient nuancering. Bovendien kan een goede analyse van de neutraliteit van '14-'18 ook de Interbellum-periode in een scherper daglicht stellen. Want de neutraliteit van voor 1918 is niet meer vergelijkbaar met die van nadien.[20] Alleen het feit al dat op 19 mei 1919, voor het eerst in de geschiedenis, een Nederlands minister van Buitenlandse Zaken, Van Karnebeek, persoonlijk confereerde met zijn ambtgenoten van de grote mogendheden, en het lidmaatschap van de Volkenbond, waren tekenen dat de tijden veranderden. Dat op militair gebied de tijden op revolutionaire wijze veranderd waren, was heel Europa duidelijk; en die verandering begunstigde kleine staten niet. Toch hield Nederland vast aan een neutraliteit die formeel niet verschilde met die uit 1840. Zo gingen we de jaren dertig van de twintigste eeuw in. Was het de minst slechte oplossing?

Noten

1. Velden van weleer (Amsterdam 1993).
2. Een bezoek aan Verdun (Rijswijk 1994) en Ieper 14/18 (Tielt 1998).
3. Goede introducties op de culturele en sociaal-maatschappelijke omwenteling die de Eerste Wereldoorlog in Europa betekende bieden M. Eksteins Rites of Spring (1989) en P. Fussell The great war and modern memory (Oxford 1975).
4. M.C. Brands "The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historisch bewustzijn van Nederland" in: M. Berman en J.H.C. Blom Het belang van de Tweede Wereldoorlog (Den Haag 1997).
5. Er zijn aanzetten die op een kentering wijzen. Het NIOD stimuleert onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog en The Western Front Association doet samen met Mars et Historia hetzelfde.
6. Zacht en eervol (Den Haag 1999) en tot op zekere hoogte ook De zwaargewonden eerst? (Rotterdam 1994).
7. De andere waarheid (Amsterdam 1998).
8. Nederlandse vuurwapens 3dln. (Amsterdam 1993-1997).
9. Wilhelmina. De jonge koningin (1998).
10. H. Noordegraaf Niet met de wapenen der barbaren (Baarn 1994).
11. De meest recente bijdrage over deze minister, door Rolf Schuurisma, is te vinden in D. Hellema, B. Zeeman en B. van der Zwan (ed.) De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw (Den Haag 1999).
12. Europese Bibliotheek, Zaltbommel; ISBN 90 288 1426 4; geïll.; 464 p.
13. W. de Vries "Nederland als non-belligerente natie en de internering van buitenlandse militairen gedurende de Eerste Wereldoorlog" Mededelingen Sectie Militaire Geschiedenis 3 (1980).
14. E.A. van den Heuvel-Strasser "Vluchtelingenverzorging of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen 1914-1915" Tijdschrift voor Geschiedenis 99 (1986).
15. G. Laporte Belgische geïnterneerden in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog 1914-1918 (Gent z.j.).
16. W. Klinkert "De internering van vreemde militairen in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog" Mars in cathedra 71 (1987).
17. Perry Pierik en Hans Pors De verlaten monarch (Soesterberg 1999).
18. Zie de studies van J.-J. Becker en J.C. Farcy Les camps de concentrations français (Paris 1995) en E. Bonjour Geschichte der schweizerische Neutralität (Basel 1965-1974). Twee klassieke studies zijn G. Cahen Salvador Les prisonniers de guerre (Paris 1929) en C. Plassmann Die deutschen Kriegsgefangenen in Frankreich (Berlin 1921).
19. Zie hiervoor ondermeer Koen Koch "Nederland en de Eerste Wereldoorlog" in: A.W.M. Gerrits en J.H. de Wilde Aan het slagveld ontsnapt Zutphen 2000 en W. Klinkert "De verdediging van de zuidgrens" Militaire Spectator 156 (1987).
20. Zie voor een analyse over de neutraliteit H.W. von der Dunk "Neutralisme en defensie: het dilemma in de jaren dertig" in: G. Teitler (ed.) Tussen crisis en oorlog (Dieren 1984) 5-23.